

بررسی پیامدهای ورود امام رضا (ع) به ایران

دکتر مهرناز بهروزی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

طاهره منصور زعیب (نویسنده مسئول)

دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

چکیده

ورود امام رضا(ع) به ایران و اقامت ایشان باعث تحولات بزرگی در تاریخ ایران و اسلام به ویژه تشیع گردید. امام رضا(ع) پس از آن که با اکراه از مدینه به مرو آورده شد، به اجبار منصب ولایتعهدی مأمون - خلیفه عباسی - را پذیرفت. دوران کوتاه ولایت عهدی ایشان از یک سو قیامهای علویان را آرام نمود و از سوی دیگر موجب رنجش عباسیان و قیام علیه مأمون گردید. این دوران موجب آرامش و آزادی نسبی شیعیان - که در زمان خلفای پیشین مورد آزار و شکنجه قرار می گرفتند - گردید و سادات و علویان از بلاد مختلف به ایران مهاجرت کردند. در این عصر مأمون جلسات مناظره با حضور امام رضا (ع) و دانشمندان ادیان مختلف برگزار می کرد که امام (ع) صاحبان مذاهب و فرق مختلف را مجاب نموده و به بسط و گسترش تفکر شیعه و رفع شبهات می پرداخت. حضور امام رضا (ع) موجب شکوفایی گنوسیسم اسلامی - ایرانی گردید.

واژگان کلیدی: امام رضا(ع)، ایران، پیامدهای سفر امام رضا(ع)، مأمون

یکی از وقایع تاثیرگذار در تاریخ ایران و تشیع ورود امام رضا(ع) به ایران و اقامت ایشان از سال ۲۰۱ تا ۲۰۳ هجری است. این دوران با وقایع و تحولات خاصی روبرو بوده است که همواره از سوی تاریخ نگاران مختلف مورد بحث و جدل قرار گرفته و درباره علل و چگونگی این تحولات نظریات مختلفی ارائه شده است. انگیزه مأمون برای دعوت امام رضا(ع) به خراسان، پیشنهاد منصب خلافت از سوی مأمون و رد آن از طرف امام(ع) و سپس چگونگی پذیرش مقام ولایتعهدی مأمون و وقایعی که پس از آن رخ داده است و چگونگی شهادت امام رضا(ع) و در نهایت تأثیر حضور امام رضا(ع) و مرقد ایشان در ایران بر مکتب تشیع از مسائل مهم تاریخ اسلام است که به سبب سیاست خاص مأمون و رفتارهای متفاوت وی در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته اند. در این میان نباید علاقه ی مردم ایران به ویژه خراسانیان را به اهل بیت(ع) نادیده گرفت. مردم خراسان که قبلاً علاقمندی خود نسبت به یحیی بن زید(ع) را نشان داده بودند این بار پس از ورود امام رضا(ع) مخصوصاً در نیشابور استقبال گرمی از ایشان به عمل آوردند و امام رضا(ع) نیز حدیث «سلسله‌الذهب» را برای آنان نقل فرمود که توسط تاریخ نگاران مختلف ثبت و ضبط گردیده است. یکی دیگر از این وقایع اقامه نماز باران توسط امام(ع) و سپس بارش باران بر سر مردم بود که بر ارادت مردم آن خطه افزود و گرایش و توجه مردم به امام(ع) را روز به روز بیشتر نمود، تا آنجا که وقتی مأمون استقبال فراوان مردم از امام(ع) برای شرکت در نماز عید فطر را مشاهده کرد، با نگرانی امام(ع) را از اقامه نماز بازداشت.

برگزاری جلسات مناظره در شهری که مملو از علما و دانشمندان بود، میزان علم و فضیلت امام رضا(ع) را به رخ بزرگان و دانشمندان یهود و نصاری و زرتشتی کشید. آرامش نسبی شیعیان موجب مهاجرات سادات و علویان به شهرهای ایران شد به طوریکه مقابر آنان پس از شهادت و یا رحلت به پایگاه های عمده شیعیان تبدیل گردید. همچنین پس از شهادت امام رضا(ع) مرقد امام(ع) نیز مورد توجه بسیاری از شیعیان قرار گرفت تا آنجا که باتلاش برخی از سلاطین ایرانی

برای آبادی، مرمت، ساخت کتابخانه‌ها، مساجد و ساختمان‌هایی برای رفاه زایران در اطراف آن رفته رفته آن مرقد را به مرکزی برای تجمع، هماهنگی و هدایت تشیع مبدل ساخت.

فعالیت های امام رضا(ع) پیش از ولایت عهدی

امام رضا (ع) در سال ۱۴۸ هجری در مدینه دیده به جهان گشود (مسعودی، مروج الذهب، ۱۴۰۹ق، ۳، ۴۴۱). مدت امامت آن حضرت بیست سال بود که ده سال آن معاصر با خلافت هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ ق)، پنج سال با خلافت محمدامین (۱۹۳-۱۹۸ ق) و پنج سال آخر نیز معاصر با خلافت عبدالله مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق) بود.

حضرت در زمان خلافت هارون آزادانه فعالیت می نمود و از این رو شاگردانی که امام(ع) تربیت نموده و علوم و معارف اسلامی و حقایقی از تعلیمات قران که حضرت در حوزه اسلام منتشر نمود عمدتاً در این مدت صورت گرفت. امام رضا (ع) به خصوص بعد از وفات امام موسی کاظم(ع) در صدد از میان برداشتن اختلافی بود که میان اصحاب و یاران پدرش به وجود آمده بود. این اختلاف براین اساس که امام موسی کاظم (ع) نمرده و زنده است و روزی می خورد و قائم آل محمد است و غیبت او مانند غیبت موسی بن عمران از میان قومش است، به وجود آمد و نتیجه‌ی این استدلال باعث توقف بر امامت امام موسی (ع) و عدم انتقال آن به فرزندش امام رضا(ع) گردید.

در دوران حکومت امین و سال‌هایی که بین مرگ هارون و حکومت مأمون فاصله شد، برخوردی میان امام و مأموران حکومت عباسی به چشم نمی خورد و پیداست که دستگاه خلافت عباسی در این سالها که از طرفی گرفتار اختلافات داخلی امین و مأمون بوده و از طرف دیگر با قیام‌های علویان در گوشه و کنار بلاد اسلامی دست به گریبان بود، فرصتی برای آزار علویان و به خصوص امام رضا (ع) نیافت و می توان سالهای ۱۹۳ تا ۱۹۸ هجری را ایام آزادی نسبی امام (ع) و فرصت خوبی برای فعالیت‌های فرهنگی آن حضرت دانست. گواه این مطلب تعداد زیاد نامه‌هایی

است که بین امام (ع) و شیعیان ایشان رد و بدل گردیده است که تعدادی از آنها در بعضی کتاب‌ها نظیر التوحید (صدوق، ۱۳۹۰، ۱۴۷) مشاهده می‌گردد. برخی (مسند الرضا (ع)، غازی، ۱۳۷۶، ۲۷) در خصوص آزادی رفت و آمد امام رضا (ع) در این دوران، به سفر امام رضا (ع) به قزوین، بصره و کوفه اشاره دارند.

مأمون برخلاف خلفای پیشین نسبت به فعالیتهای امام رضا (ع) بی اعتنا نبود. وی از امام رضا (ع) دعوت کرد تا با بزرگان آل علی (ع) به مرکز خلافت بیاید. امام رضا (ع) از قبول دعوت مأمون خودداری نمود ولی از سوی مأمون اصرار و تأکیدهای فراوانی صورت گرفت و مراسلات و نامه‌های متعددی رد و بدل گردید تا سرانجام امام (ع) در سال ۲۰۰ هجری همراه با جمعی از آل ابی طالب به طرف مرو حرکت فرمود (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ق، ۶، ۳۲۶).

در اولین گام قبل از سفر به مرو امام رضا (ع) اقداماتی انجام داد که از جمله اقدامات ایشان وداع با رسول خدا (ص) به نقل از صدوق (عیون اخبار الرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۵۲۶)، تعیین امام جواد (ع) به عنوان جانشین بعد از خود و معرفی ایشان به شیعیان، به نقل از مسعودی (اثبات الوصیه، ۱۳۸۴، ۲۱۱) و وداع با اهل بیت خود به نقل از صدوق (عیون اخبار الرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۵۲۸) می‌توان اشاره نمود.

دلایل امام رضا (ع) در پذیرش ولایت عهدی

به روایت صدوق (عیون اخبار الرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۳۱۵) هنگامی که محمد بن عرفه از امام رضا (ع) دلیل پذیرش ولایت عهدی را پرسید، ایشان فرمود: «همان علتی که سبب شد جدم امیرالمؤمنین در شورای خلیفه دوم، وارد شود، باعث شد من ولایت عهدی را بپذیرم، یعنی چنانکه امام علی (ع) که به اذعان خودشان (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۰) از روی ناگزیری وارد شورا شد، من نیز ناگزیرم.»

صدوق (عیون اخبارالرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۳۱۲) دلیل دیگری را نیز ذکر نموده از قول ریان بن صلت که از امام رضا (ع) دلیل پذیرفتن ولایت‌عهدی را پرسیدم. ایشان فرمود: «من میان امر ولایت‌عهدی و کشته شدن، ولایت‌عهدی را برگزیدم.»

امام رضا (ع) شرط کرد تا در صورت پذیرش ولایت‌عهدی هیچگونه مداخله‌ای در امور سیاسی و جاری نداشته باشد. «و انا اقبل ذلک علی انی لا اولی احد ولا اعزل احدا ولا انقض رسما و لاسنه و اکون فی الامر من بعید مشیرا» یعنی «من این امر را می‌پذیرم با این شرط که کسی را به کاری نگمارم، کسی را از مقامش عزل نکنم، رسم و روشی را نقض نکنم و فقط از دور، مورد مشورت قرار بگیرم» (همان، ۳۱۵). این شروط در کتب مؤلفانی چون مفید (۱۳۸۷، ۲، ۳۶۴) و اربلی (۱۴۲۶ق، ۳، ۳۶۴) نیز عیناً ذکر گردیده است.

اقدامات امام رضا (ع) در مرو

۱- برگزاری نماز عیدفطر

یکی از مظاهر ولایت‌عهدی نماز عید بود، مأمون کسی را به نزد حضرت فرستاد و از او درخواست نمود که با مردم نماز عید و خطبه بخواند تا با ایراد سخنرانی وی آرامش به قلب مردم فرود آید و با پی بردن به فضایل امام اطمینان عمیقی نسبت به حکومت یابند. حضرت باشرط اینکه به روش پیامبر (ص) و امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) برای عید بیرون بروند، پذیرفتند ولی هنگامی که مأمون از استقبال بی نظیر مردم و فرماندهان آگاه شد، امام (ع) را باز گرداند.

۲- دعای باران

از جمله اقدامات امام رضا (ع) پس از ولایت‌عهدی دعای باران بود که تأثیر شگرفی بر اذهان مردم مرو نهاد. صدوق (عیون اخبارالرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۴۰۸) به نقل از نوفلی اشاره می‌کند مدتی پس از ولایت‌عهدی امام رضا (ع) باران نبارید. گروهی از مخالفان امام رضا (ع) در دربار مأمون علت

عدم بارش را به حضور امام (ع) مرتبط کردند. امام (ع) به درخواست مأمون به همراه گروه کثیری از مردم به صحرا رفته و دعا نمود و هنگامی که به خانه برگشتند باران شدیدی بارید.

۳- ملاقات امام رضا (ع) با شیعیان

شیعیان در تمام دوران خلفای پیشین عباسی در رنج و عذاب بودند عباسیان همیشه علویان را سدی در برابر فعالیت‌های خود می‌پنداشتند و برای میان بردن آنان از هیچ کوششی فروگذار نکردند. یاران امام (ع) در این دوره از آزادی نسبی برخوردار شدند و توانستند با دیدار و ملاقات با ایشان پاسخ سوالات خود را از امام رضا (ع) درخواست کنند. صدوق (عیون اخبارالرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۱۹۳-۲۶۰) سوالات یکی از شاگردان امام (ع) به نام فضل بن شاذان و پاسخ‌های امام رضا (ع) را به او را به تفصیل بیان نموده است که عمدتاً درباره علت و احکام و مسائل شریعت است. کتاب قرب الإسناد (حمیری، ۱۴۰۹ق، ۸۵) مملو از سؤالاتی است که شیعیان از امام رضا (ع) استفتا نموده‌اند.

۴- مناظرات امام رضا (ع) با دانشمندان ادیان مختلف

در بین منابع مختلف کتاب عیون اخبارالرضا صدوق (۱۳۷۳، ۱، ۴۶۸-۳۲۱) شرح مناظرات امام رضا (ع) را به تفصیل بیان کرده است. در کتاب نزهه الکرام و بستان العوام [بی‌تا]، ۲، ۷۷۷) نیز به مناظرات و مجالس مذاکره امام رضا (ع) با صاحبان ادیان مختلف اشاره گردیده است. مأمون از جاثلیق، عالم بزرگ نصاری، رأس الجالوت دانشمند برجسته یهودی، رؤسای صائین، هیرید، پیشوای دینی زرتشتیان و نسطاس رومی را برای مناظره‌ای علمی فراخواند.

این مناظرات بیشتر درباره توحید و خداشناسی، صفات خداوند، نبوت، امامت و تفسیر آیاتی از قرآن کریم است. امام رضا (ع) از این موقعیت در جهت ترویج تفکر تشیع به خوبی بهره‌برداری نموده و محافل مناظره نتیجه معکوس داشته است.

۵- رساله ذهبیه در طب

این کتاب برنامه‌ای عملی در زمینه دانش پزشکی است. وقتی امام رضا (ع) رساله ذهبیه را نوشتند مأمون این رساله را با خوشحالی بسیار دریافت کرد و برای نشان دادن اهمیتی که به آن می‌دهد دستور داد او که آن را با طلا نوشته و سپس آن را در خزانه دارالحکومه نگهداری کنند، به همین مناسبت است که آن را «رساله ذهبیه» نامیده‌اند.

اعتقادات ایرانیان

قبل از پرداختن به عوامل گسترش تشیع در ایران لازم است به اعتقاد ایرانیان در عصر پیش از اسلام و پس از آن پرداخته شود. علی نقی منزوی (۱۳۸۳)، «فرهنگ ایرانی در سده های سوم و چهارم قمری»، (۳۸) در مقالات و کتابهای مختلف از دلیل علاقه ایرانیان به اهل بیت (ع) سیر تدریجی علاقه آنها به خاندان پیامبر (ص) سخن به میان آورده است:

ایرانی مسلمان شده چنین می اندیشید که حضرت محمد(ص) و جانشینانش، فره ایزدی داشتند، و گرنه بر کسری و قیصر پیروز نمی شدند، فرض کردن فره ایزدی، علم و سواد و معجزه برای گذشتگان دشواری نداشت، ولی برای خلیفه زنده که ادعای آن را نیز ندارد و جز ستم، کشتار مردان و اسیری زنان و فرزندانشان، کاری از او ندیده اند، نمی توانستند نامی جز غاصب به او بدهند. تاج و تختی که پیامبر(ص) با فره ایزدی به دست آورده است، بایستی مانند دوران ساسانی از طریق وراثت به فرزندانش منتقل شود، چرا به دست خاندان امیه افتاده است که سال ها با پیامبر(ص) جنگیده اند؟ ایرانیان اسلام را بر پایه ی «توحید اشراقی»/پان ته ئیسم و با رنگ میترائیسم تکامل یافته از ثنویت زردشتی پذیرفته بودند. یعنی ایرانیان به صورت «اسلام گنوسیستی» بدون گذر از اسلام رسمی سنی دولتی - مسلمان شدند. رگه هایی از اندیشه ی ایران دوستی ایرانیان را در سده های سوم و چهارم هجری در فرقه های زینظیر مرجئه، قدریه و جهمیه می توان شناسایی کرد.

عوامل گسترش تشیع در ایران

پیدایش و گسترش مکتب تشیع در ایران دست مایه عوامل متعددی است که هر یک از نظر تاریخی و شکل‌گیری قابل بحث بررسی است. اما سه عامل در اشاعه فرهنگ تشیع نقش به‌سزایی داشته‌اند.

۱- موالی

۲- مهاجرت سادات و علویان به ایران

۳- حضور امام‌رضا (ع) در خراسان

۱. موالی

موالی ایرانی‌هایی بودند که به قبایل عرب پیوسته و با آنان پیمان اتحاد بستند. آنها خواستار برابری و مساوات بین خود و مردم عرب شدند و امیدوار بودند که تحت لوای دین اسلام، طعم عدالت را بچشند، اما برخلاف پیمانی که بین آنها و اعراب بسته شده بود، آنها شاهد تبعیض و تفاوت‌های زیادی بودند که این مسأله باعث روی گردانی آنها از خلفای بنی‌امیه گردید. از جمله این که :

الف- موالی در عراق به عنوان شهروند درجه دوم شناخته شدند.

ب- کارهای پرمشقت مانند چرخاندن امور بازار، ساخت راه‌ها و اصلاح درختان به آنان واگذار شد.

ج- عرب‌ها از آنها زن می‌گرفتند، اما به آنها زن نمی‌دادند.

د- اعراب، اسلام موالی را اسلام حقیقی نمی‌دانستند و از اسلام اعراب پایین‌تر می‌دیدند و لذا موالی حق نداشتند امام جماعت شوند و یا در صف اول نماز بایستند (صفار، [بی‌تا]، ۱۱۵).

هر چند موالی نسبت به اسلام و پیامبر (ص) خوش‌بین بودند، اما از رفتار و برخورد خلفا و جانشینان پیامبر (ص) متنفر بودند ولی طبق گزارش یعقوبی ([بی‌تا]، ۲، ۱۱۸) امام علی(ع) چه در زمان خلفای پیش از خود و چه در دوران خلافت، نسبت به موالی محبت زیادی ابراز می‌کردند. مشاهده ستم و بی‌عدالتی از بنی‌امیه و دیدن لطف و عدالت از امام علی(ع) باعث گردید که بغض اموی و حب علوی در دل آنها قرار بگیرد و این آغاز نوعی تشیع سیاسی بود به این معنا که آنها امام علی(ع) را از دیگر خلفا و حاکمان بالاتر و برتر می‌دانستند و تنها امام علی(ع) را ادا کننده حقوق خود دیدند. نهایتاً تشیع سیاسی موالی به خاطر ارتباط مداوم با ائمه(ع) و همچنین ادامه تبعیض‌های خلفای بنی‌امیه نسبت به آنها، مقدمه پیدایش تشیع اعتقادی گردید.

۲. مهاجرت سادات و علویان به ایران

سادات که اصطلاحاً به فرزندان رسول خدا (ص) اطلاق می‌شود و در وطن خود از سوی حکام بنی‌امیه و بنی‌عباس متحمل سختی‌های بسیار می‌شدند و به بهانه‌های مختلف مورد بازخواست و آزار و اذیت قرار می‌گرفتند، این‌گونه رفتار آنان را واداشت به مناطقی که از حکومت مرکزی دور بود مهاجرت کنند. مسعودی (مروج‌الذهب، ۱۴۰۹ ق، ۲، ۱۲۹-۱۵۸) از خروج سادات و علویان در زمان بنی‌امیه گزارش می‌دهد. یحیی بن زید نیز بنا به نقل یعقوبی ([بی‌تا]، ۲، ۲۹۹) به خراسان گریخت دلیل دیگر آمدن سادات به ایران، جذب نیروهای شیعی برای قیام علیه ظلم حکام بود. به عنوان نمونه طرفداران یحیی بن عبدالله(ع) از نوادگان امام حسن مجتبی(ع) در دیلم، باعث پی‌ریزی روش قیام شیعه در آن منطقه گردید مرعشی در تاریخ طبرستان (۱۳۶۳، ۲۷۷) علت مهاجرت علویان به ایران را حضور امام‌رضا(ع) و پذیرش ولایت‌عهدی می‌داند. علویان از موقعیت به وجود آمده در حکومت مأمون استفاده کرده و به صورت گروهی به طرف ایران حرکت کردند. آنها به رهبری احمد و محمد بن موسی(ع) برادران امام رضا(ع) پیش از حرکت از امام‌رضا(ع) و مأمون اجازه حرکت گرفتند (سلطان الواعظین، ۱۳۶۶، ۱۱۶) سپس به سمت مرو حرکت کردند و در بین راه، نیز عده زیادی از علویان و شیعیان به آنها ملحق گردیدند. مأمون از ترس این که مبادا ورود این تعداد کثیر سادات و علویان ارکان

خلافتش را فرو بریزد دستور داد تا حاکم شیراز از ورود آنها جلوگیری کند. بعد از جنگ و درگیری دو سپاه، دو برادر امامرضا (ع) به شهادت رسیدند و در شهر شیراز مدفون گردیدند.

باقی مانده کاروان سادات لباس مبدل پوشیده و به اطراف پراکنده شدند تا از گزند حکومت مأمون در امان باشند به همین جهت گفته می‌شود اکثر امامزادگان متفرق در شهرهای مختلف ایران جزو همان قافله هستند (سلطان الواعظین، ۱۳۶۶، ۱۳۰). هارون برادر دیگر امامرضا (ع) در کاشان از دنیا رفت. در شهر ری در جوار مرقد حضرت عبدالعظیم (ع)، مقبره حمزه بن موسی بن جعفر (ع) قرار دارد.

نمونه دیگر مهاجرت‌های علویان به ایران، ورود حضرت فاطمه معصومه (س)، خواهر بزرگوار امام رضا (ع) به شهر قم است که در راه رسیدن به مرو در شهر قم از دنیا رفته و در همانجا دفن گردید مرقد مطهر ایشان مورد زیارت خاص و عام قرار گرفت و سبب گسترش تشیع در قم شد. حسن قمی (۱۳۸۱، ۳۰۹) اشاره می‌کند که پس از درگذشت حضرت فاطمه معصومه (س) چندین نفر از زنان سادات و علویه در کنار مرقد آن بانوی بزرگوار مدفون شدند.

پس از وفات حضرت معصومه (س) عده‌ای از سادات نیز به قم مهاجرت کردند و قم مرکز ثقل حفظ حدیث اهل بیت (ع) گردید و شماری از راویان اخبار که در قم می‌زیستند به طور مستقیم احادیث امامان را گرفته و نشر دادند و این شهر محفل محدثان شیعه گردید. به جز سادات و اشعری‌ها شماری از علاقمندان به مذهب تشیع از شهرهای مختلف نیز به قم مهاجرت کردند (جعفریان، ۱۳۶۸، ۱۵۹-۱۶۰).

وجود مرقد حضرت فاطمه معصومه (س) از عوامل مهمی است که باعث شد قم به یک مرکز مهم فرهنگی تشیع تبدیل شود و مدارس و حوزه‌های علمیه متعدد در این شهر به وجود آید. از مدارس وابسته به آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه (س) می‌توان به مدرسه فیضیه، مدرسه مهدی قلی‌خان، مدرسه جناب حاجی ملاصادق، مدرسه ناصریه، مدرسه مشهور لک‌ها و مدرسه محمد مؤمن خان اشاره کرد.

ریچارد فرای در تاریخ ایران کمبریج (۴، ۱۳۶۳، ۴۳۷) آورده است تشیع از هنگامی که خواستها و آمال ایرانیان را با دیدگاهها و آموزه‌های سیاسی خویش منطبق کرد توانست گستره نفوذ خود را در بین ایرانیان افزایش دهد و برای اولین بار ارتباط و همسویی ایرانیان با تشیع به صورت نسبتاً گسترده در قیام مختار دیده شد و به گفته دینوری (۱۳۶۴، ۳۳۳) اکثریت حامیان مختار را ایرانیان تشکیل می‌دادند.

ابن عنبه (۱۳۸۱ق، ۲۰۰) دلایل ورود سادات به ایران را چند نکته می‌داند: اول امنیتی که در مناطق ایران بوده است که سبب می‌شد این منطقه از دسترس حکومت‌های شام و عراق دور باشد و فشارهای عباسیان و امویان باعث شده تا علویان به ایران مهاجرت کنند.

او دلیل دیگر را مرفه بودن شهرهای ایران می‌داند که سبب جذب اعراب به این مناطق شده است. دلیل سوم محبوب بودن سادات نزد مردم ایران، به دلیل انتسابشان به پیامبر(ص) است (همو، ۲۵۳).

۳. حضور امام رضا (ع) در خراسان

پیش از بررسی تأثیرات حضور امام رضا (ع) در ایران بررسی وضعیت علوم در این عصر لازم و ضروری به نظر می‌رسد. در این عصر فعالیت‌های علمی در عرصه‌های مختلف رشد زیادی پیدا کرد و در برخی علوم به بالاترین حد ممکن رسید توجه به مظاهر علمی و فرهنگی گسترش یافته در این عصر می‌تواند در فهم بهتر و بیشتر وضعیت علمی مسلمانان مؤثر باشد که به برخی از این مظاهر اشاره می‌گردد:

۱- وجود نشست‌های علمی: در عرصه‌های مختلف و بحث و بررسی درباره موضوعات گوناگون علمی و نیز تأسیس کتابخانه‌های متعدد در مناطق مختلف اسلامی در این عصر زمینه تحقیقات جدی علمای اسلامی و غیراسلامی را به وجود آورد. باقر شریف قرشی (۱۳۸۲، ۲۸۳) گزارش می‌کند که «دولت حدود سی مدرسه عالی ایجاد کرد که مشهورترین آنها مدرسه نظامیه

بود. به علاوه در آن مدارس کتابخانه‌های عمومی تأسیس کرد که مهم‌ترین آنها «بیت‌الحکمه» است.»

۲- نهضت ترجمه: یکی از حرکت‌های قابل توجه در عصر امام‌رضا (ع) ترجمه کتابها از زبان‌های مختلف به زبان عربی بود. تحقیق بر روی آثار گوناگون وارد شده در علوم مختلف مثل ریاضیات، فلسفه، علوم سیاسی و نجوم روحیه توجه به تحقیقات علمی را تقویت کرد. ابن ندیم در کتاب الفهرست (۱۳۴۶، ۳۳۹) از مراسلات مأمون با پادشاه روم در خصوص انتقال کتابهای قدیمی به خراسان خبر می دهد.

۳- ایجاد رصدخانه و ترسیم نقشه جهانی: یکی از مظاهر علمی آن دوره، ترسیم نقشه‌ها و ایجاد رصدخانه‌ها بود که مأمون دستور تأسیس و تهیه ی آن را صادر کرد او فرمان داد نقشه جغرافیایی تمام جهان کشیده و آن نقشه را «نقشه مأمون» (صورالمأمونیه) نامیدند. این اولین نقشه جهان بود که در زمان عباسیان کشیده شد. همچنین او دستور داد رصدخانه‌ای در یکی از محلات بغداد به نام «رصدخانه شمسائیه» ساخته شود (قرشی، ۱۳۸۲، ۲۸۶).

الف) رشد حوزه‌های علمی و گسترش تشیع

از جمله مسئولیت‌های مهم ائمه -علیهم السلام - بویژه امام‌رضا (ع) از یک طرف ارشاد و هدایت مردم به سوی قرآن و سیره پیامبر(ص) و از سوی دیگر تعلیم و تربیت مردم و توجه دادن آنان به علم و دانش و مبارزه با جهالت و شبهات و سرانجام تربیت شاگردان، عالمان و دانشمندان بوده است.

امام‌رضا (ع) هم در مدینه و هم زمانی که به مرو هجرت نمود، همواره پاسخگوی عالمان و جویندگان علم و دانش بود. ایشان می فرمود: «من در روزه منوره نبوی می‌نشستم در حالی که علمای بسیاری در مدینه حضور داشتند، هنگامی که یکی از آنان در پاسخ سؤالی درمانده می‌شد، افرادی را به نزد من می‌فرستاد و من پاسخگوی آنان بودم» (طبرسی، اعلام الوری، ۱۴۱۷ق، ۲، ۶۴).

امام رضا (ع) افزون بر شرکت در مناظرات عمومی و مجالس علمی - که مأمون آنها را تدارک می دید- در منزل خود و مسجد مرو نیز حوزه علمی تشکیل داد و پذیرای شیعیان شد. این افراد از شهرهای دور و نزدیک و از طبقات گوناگون برای دیدار با ایشان و گرفتن راهنمایی و کسب معارف علمی و دینی و حل شبهات می آمدند(صدوق، عیون اخبارالرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۴۰۱).

با توجه به سند ذکر شده می توان از یک سو به عظمت علمی امام رضا (ع) و تلاش های ایشان در انتقال معارف علمی و اسلامی به شیعیان پی برد و از سوی دیگر باعث گسترش حوزه های علمیه و کانون های شیعی می شد و از سوی سوم نشان دهنده فراوانی شیعیان و علاقمندان به امام(ع) بود.

از نتایج پر بار دوران اقامت امام رضا (ع) در مرو، فراهم شدن موجبات رشد و گسترش تشیع در خراسان بود. مردم خراسان که از پیش، دوستداران خاندان رسالت بودند، پس از حضور ایشان محبت و ارادتشان را به اهل بیت (ع) و علویان بیشتر شد.

یکی از حوادث مهمی که باعث محبوبیت بیشتر امام رضا (ع) در میان مردم خراسان و شیعیان گردید، نزول باران بر اثر دعای حضرت بود. استجابت دعای امام رضا (ع) از یک سو موجب محبوبیت و علاقه مندی به ایشان در افکار عمومی شد و از سوی دیگر زمینه نفوذ تشیع و گرایش به آن را در افراد فراهم کرد.

(ب) تربیت شاگردان

امام رضا (ع) از زمان پدرش امام موسی کاظم(ع) در مسجد النبی(ص) مجالس درس تشکیل می داد و دانشمندان و علما فتاوی وی را ثبت می کردند. بعضی از شاگردان جدش امام صادق(ع) و پدرش امام موسی کاظم(ع) از محضر وی در نقل روایات استفاده می کردند و گروهی نیز که هم عصر او بودند، از او احادیثی را روایت کرده اند. باقرشریف قریشی (۱۳۸۲، ۱۴۸-۲۷۸) نام ۳۶۷ نفر از شاگردان امام رضا (ع) را ذکر نموده است اما به تعداد اندکی از آنان بسنده می شود:

۱- زکریا بن آدم اشعری قمی: یکی از مهمترین و برجسته‌ترین محدثان و یاران ائمه (ع) در قم بوده است. نجاشی (۱۴۰۷ ق، ۱۲۴) از وی با تعبیر «ثقه، جلیل، عظیم القدر» یاد کرده است. توسی (رجال، ۱۳۷۰، ۲۰۰، ۳۷۷، ۴۴۷) نام او را در زمره اصحاب امامان صادق (ع)، کاظم (ع) و رضا (ع) و جواد (ع) ذکر کرده است.

۲- ابو جعفر، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی: از عالمان متقدم امامیه در کوفه است که جزء یاران امامان کاظم (ع) و رضا (ع) و جواد (ع) به شمار می‌رود (راوندی، [بی‌تا]، ۱، ۳۶۵).

۳- حسین بن علی بن یقظین: او از اصحاب امامان کاظم (ع) و رضا (ع) است (توسی، رجال، ۱۳۷۰، ۳۷۳).

۴- دعبل بن علی خزاعی: او شاعر مشهور شیعی است که در زمان امام صادق (ع) به دنیا آمد و سه تن از امامان کاظم (ع) و رضا (ع) و جواد (ع) را درک کرد. وی شاعر معروف دوران امامت امام رضا (ع) است.

۵- داوود بن سلیمان قزوینی غازی: از جمله مشاهیر و راویان حدیث است. وی از امام رضا (ع) کسب فیض کرده و جزء یاران ایشان است (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ۱۱۶).

۶- ابراهیم بن عباسی صولی: از درخشان‌ترین شعرای شیعه است. او همراه با دعبل در مجلس ولایت‌عهدی حاضر شده و شعری خواند (ابن خلکان، ۱۳۷۶ ق، ۱، ۲۹).

۷- ابوعلی بن راشد: وی هر چند به ابوعلی بن راشد معروف است، ولی عده‌ای از رجالیان (مامقانی، [بی‌تا]، ۱، ۹۸؛ توسی، رجال، ۱۳۷۰، ۴۰۰، ۴۱۳) به این موضوع که نام وی حسن است تصریح نموده‌اند. توسی هنگام معرفی اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) به نام حسن بن راشد تصریح کرده است و کنیه‌اش را ابوعلی و لقبش را بغدادی ذکر نموده است.

۸- هشام بن ابراهیم عباسی همدانی راشدی، طبق سند (صدوق، عیون اخبارالرضا، ۱۳۷۳، ۲، ۳۴۷) او به هنگام اقامت امام رضا (ع) در مدینه از نزدیکترین افراد به وی بوده و امور امام (ع) را در

مدینه به عهده داشت. اما پس از انتقال امام(ع) به مرو، به تدریج به مأمون گرایید و نقش جاسوس را در منزل امام(ع) عهده‌دار شد.

۹- علی بن مهزیار اهوازی: توسی (رجال، ۳۸۰، ۳۸۱، ۴۰۳) او را از اصحاب سه امام یعنی امام رضا (ع)، امام جواد(ع) و امام هادی(ع) قلمداد کرده است و در کتاب الغیبه (۱۳۷۰، ۲۱۱) با نقل روایتی، وکالت وی را برای امام جواد(ع) تصریح نموده است. نجاشی (۱۴۰۷ق، ۱۷۸-۱۷۷) نیز ضمن معرفی وی به عنوان راوی امام رضا (ع)، امام جواد(ع)، و امام هادی (ع) به وکالت وی از ظرف این سه امام، تصریح کرده است.

۱۰- عبدالسلام بن صالح هروی: با کنیه اباصلت از اصحاب راویان حدیث امام رضا (ع) است. وی مورد اعتماد و صحیح الحدیث است. صدوق در کتاب عیون اخبارالرضا بسیاری از احادیث را از قول او نقل کرده است. وی در آخرین لحظات عمر امام رضا(ع) در کنار او بوده است (توسی، رجال، ۱۳۷۰، ۳۸۰)

ج) امام رضا (ع) و توسعه علوم کلامی در مکتب تشیع

دوران امام رضا (ع) از جمله دورانی است که بحث‌های کلامی از ناحیه جریان‌ات گوناگون فکری به سرعت روبه رشد و توسعه گذاشته و در زمین‌های مختلف اختلاف نظر پدید آمد دو گروه معتزله و اهل حدیث در برپایی این جدلها و کشمکش‌های فکری بیشترین سهم را دارا بودند خلفای عباسی نیز هر کدام به نحوی در این مسائل مشارکت می‌کردند.

در برابر دو گروه معتزله و اهل حدیث که یکی عمل را برنقل ترجیح می‌داد و دیگری برعکس ؛ امام رضا (ع) کوشید تا موضع خود را بیان کند از این روست که بخش عمده روایاتی که از آن حضرت نقل شده در موضوعات کلامی آن هم به شکل پرسش و پاسخ و یا مناظرات است. از آنجا که امام(ع) مدتی در منصب ولایت‌عهدی بود، این مناظرات بیشتر پیش می‌آمد به ویژه که مأمون نیز در تشکیل چنین جلساتی سعی وافری از خود نشان می‌داد. در دوره امام رضا (ع) اهل حدیث ظاهر روایات را پذیرفته و براساس آن مباحث کلامی مانند تشبیه و رؤیت خداوند را

مطرح می کردند. شیعیان که خود را در برابر این روایات سردرگم می دیدند برای گرفتن پاسخ و عقیده درست به امام رضا (ع) مراجعه می کردند (صدوق، التوحید، ۱۳۹۰، ۴۷).

امام رضا (ع) به تفصیل روایات گوناگون را بررسی کرده و قسمتی را از اساس غیرصحیح خوانده و برخی را با استفاده از آیات و روایات دیگر و مقدمات عقلی توجیه می فرمود. امام رضا (ع) اعتقاد به تشبیه را اعتقادی می کند کفرآمیز معرفی کرد (همان، ۸۷، ۱۱۳).

ایجاد فضاهای زیارت و عبادت

پس از شهادت امام رضا (ع) دوستان و شیعیان به بقعه رضویه توجه و عنایت خاصی نشان دادند. بقعه رضویه در ابتدا محوطه کوچکی بود که در میان باغ بزرگی قرار داشت. تاریخ نشان می دهد که مرقد امام رضا (ع) از ابتدا خادم داشته است و شخصی کلید دار حرم بوده است: پس از مدتی در کنار قبر آن حضرت مسجدی ساخته و در اختیار زائران قرار می گیرد.

پس از سالها مشهد به صورت مرکز و پایگاهی در شرق ایران درآمد و علما، دانشمندان، اهل هنر و حرفه و صاحبان تجارت در آنجا جمع شدند و به مرور زمان صحن و رواقهای متعددی با معماری اصیل اسلامی در اطراف مرقد امام رضا (ع) ساخته شد.

ایجاد موقوفات

آستان قدس رضوی یکی از مؤسساتی است که دارای موقوفاتی بسیاری است. در طی دوران و قرون مختلف شیعیان بسیاری مقداری از دارایی خود را برای مرقد و بارگاه امام رضا (ع) وقف کرده اند. این سنت پسندیده با نیت خیر و عام المنفعه از طرفی باعث رونق هر چه بیشتر بارگاه امام رضا (ع)، راهها و محل های اسکان زائران گردیده و از طرف دیگر موجبات دلگرمی مؤمنان و شیعیان، راهها و محل های اسکان زائران گردیده و از طرف دیگر موجبات دلگرمی مؤمنان و شیعیان مستضعف را فراهم نموده است. وجود دارالشفا (شفاخانه) از قدیم تا کنون یکی از این نمونه هاست.

وجود قدمگاهها

ورود امام رضا(ع) در زمینه گسترش تشیع در ایران، عاملی انکار ناپذیر است. توجه نمودن و حفظ آثار برجای مانده از مسیر امام(ع) در شهرها و مناطقی که به نحوی محل استقرار ایشان بوده، نشان از علاقه ویژه شیعی در میان مردم است.

نکات قابل توجه درباره قدمگاهها عبارتند از:

۱- آنچه که در سنگ نوشته‌ها و کتیبه‌های موجود در محراب مساجد و یا سنگ‌هایی که در موزه‌ها نگهداری می‌شوند، بیانگر آن است که برخی مردم شهرهایی که در مسیر امام رضا(ع) به مرو بوده‌اند، به تشیع اعتقاد داشته‌اند.

۲- قدمگاه‌هایی که در مسیر حرکت امام رضا(ع) به مرو در منابع ذکر شده، نشان دهنده علاقه مردم به اهل بیت است.

۳- در مسیر حرکت امام رضا(ع) به مرو در برخی مناطق که هم اکنون به قدمگاه شهرت یافته، با احداث مسجد، حمام و ... به دست خیران خیر، یاد و خاطره امام رضا(ع) در اذهان حفظ می‌شود.

۴- احداث مساجد در برخی از مناطق مسیر حرکت امام رضا(ع) به مرو، در گسترش کانون تشیع و توسعه فرهنگ آن سهم بسزایی داشته است.

نتیجه‌گیری

۱- بنی‌عباس با شعارهایی از قبیل «الرضا من آل محمد» درصدد جلب مردم و نیز برانگیختن آنها برضد بنی‌امیه برآمدند اما پس از مدتی به وعده‌های خود عمل نکردند و تمام آرزوهای مردم عراق و خراسان برباد رفت. حرص و آز خلفای عباسی و نادرستی عمال آنها به ویژه ظلم و ستمهای کارگزاران آنها در خراسان و ماوراءالنهر و فشارهای وارده بر مردم زمینه را برای پیدایش مدعیان تازه برضد دستگاه خلافت عباسی فراهم کرد.

۲- عباسیان در تحقق آرمانهای اسلامی نه تنها کوششی نکردند بلکه از اسلام اصیل بسیار فاصله گرفتند. مسلمانان به ویژه ایرانیان از همان آغاز خلافت عباسیان دریافتند که آنچه به خاطر اهداف اسلامی انجام داده‌اند، بی‌ثمر بوده و بنی‌عباس درصدد خیانت به آنها برآمده‌اند علویان نیز که پی به اهداف خاص عباسیان برده بودند، هیچگاه با آنها سازش نداشتند و دامنه شورش‌های خود را افزودند چنانکه از دوران منصور تا اوایل خلافت مأمون تعداد زیادی از علویان دست به قیام زدند و این قیامها منجر به تضعیف قدرت خلفا گردید و آنها را وادار به مقابله کرد عباسیان می‌خواستند ریشه علویان را براندازند و محیط را برای خود چنان مساعد کنند که دیگر کسی قدرتشان را تهدید نکنند. در زمان مأمون شورشهای زیادی از سوی علویان روی داد و جهان اسلام را از کوفه و بصره و مدینه و مکه تا یمن فراگرفت این جنبشهای انقلابی منجر به تهدید حکومت وقت گردید.

به نظر می‌رسد فراگیر شدن قیامها و اظهار ناخشنودی علویان از حکومت، مأمون را واداشت که برای حل مشکل به خود علویان پناه برد از این رو به با نفوذترین آنها یعنی امام‌رضا(ع) متوسل شد. او برای رسیدن به این مقصود ولایت‌عهدی خود را به امام واگذار نمود تا نظر علویان را جلب کند و از سوی دیگر پایگاه اجتماعی امام(ع) را خدشه‌دار سازد. امام‌رضا(ع) نیز در همان شهری که مأمون حکومت کرد مورد قبول عامه مردم قرار گرفت و در حقیقت بر دل‌های آنها حاکم شد. با توجه به پایگاه عظیم اجتماعی امام(ع) در جامعه بود که روز به روز شخصیت انسان تبلور

بیشتری یافت و این غاصبانه بودن حکومت مأمون را تأیید می‌کرد و حقانیت امام(ع) را عینیت می‌بخشید.

۳- حضور امام رضا (ع) در ایران موجب رشد و گسترش تشیع گردید. مناظرات علمی ایشان با علمای ادیان و مذاهب مختلف، علاوه بر روشن‌ساختن توانمندی علمی و مذهبی آن حضرت، سبب فزونی فعالیتهای شیعیان در خراسان شد. ایرانیان، به ویژه خراسانیان، در اظهار مهر و محبت به ائمه اطهار(ع) و به خصوص به امام رضا (ع) کوشش فراوان کردند در قرن دوم هجری به دلیل فشارهای امویان و عباسیان سادات به ایران مهاجرت کردند و در هنگام ورود امام رضا (ع) به ایران نیز عده‌ای از آنها به این سرزمین آمدند که بعدها تحت تعقیب عباسیان قرار گرفتند و عده زیادی از آنها در شهرهای مختلف به شهادت رسیدند، و مزارهای هر یک به کانونی برای فرهنگ تشیع تبدیل شد و موجبات گسترش شعائر و معارف شیعه را فراهم کرد.

۴- یکی از نتایج مهم حضور امام(ع) در ایران تربیت شاگردانی بود که در تبیین و ترویج اندیشه‌های مکتب تشیع بسیار کوشیدند و بعضی از آنان ایرانی بودند مانند زکریا ابن آدم قمی. اباصلت هروی، فضل بن شاذان نیشابوری.

۵- امام رضا (ع) به تفصیل روایات گوناگون را بررسی کرده و قسمتی را از اساس غیر صحیح خوانده و برخی را با استفاده از آیات و روایات دیگر و مقدمات عقلی توجیه می‌نمودند ایشان همچنین تأکید بسیاری بر نقل روایات معنعن داشتند که یادآور انتساب ایشان به رسول‌الله (ص) بود و نمونه بارز آن ذکر حدیث سلسله الذهب در میان مردم نیشابور است.

۶- امام رضا (ع) پس از شهادت پدر به مبارزه کلامی برضد واقفیان پرداختند. واقفیه از یاران و وکلای امام موسی کاظم (ع) بودند که پس از شهادت امام موسی کاظم (ع) مرگ وی را انکار کردند و اعلام کردند چون ایشان نمرده، اموال وی نیز که در دست ماست نمی‌توانیم به جانشین پس از او بدهیم او مهدی زمان است و روزی باز می‌گردد و جهان را پر از عدل و داد می‌کند. امام رضا (ع) در جلسات مختلف و یا از طریق نامه مردم را از انحراف برخی یاران آگاه می‌ساخت.

منابع و مأخذ

- ۱- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، بیرون، دارصادر.
- ۲- ابن خلکان، شمس‌الدین احمد بن محمد بن ابی‌بکر، تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، و فیات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ۱۳۷۶ق، قاهره، مکتبه النهفته المصریه.
- ۳- ابن عنبه، احمد، عمده الطالب، ۱۳۸۱ق، نجف.
- ۴- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه رضا تجدد، ۱۳۴۶، تهران، چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- ۵- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، تحقیق علی الفاضلی، ۱۴۲۶ق، ج ۳، مرکز طباعه و نشر للمجمع العالمی لاهل بیت.
- ۶- جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ۱۳۸۳، تهران، علم.
- ۷- حسن بن محمد بن حسن قمی، تاریخ قم، تصحیح دارالتحقیق آستانه قدسه قم، ۱۳۸۵، زائر.
- ۸- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود، الاخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر مراجعه جمال‌الدین شیال، ۱۳۸۶، قم، نشر رضی.
- ۹- رازی، محمد بن حسین، نزهه الکرام و بستان العوام، [بی‌تا]، تهران، کتابخانه دانشگاه تهران.
- ۱۰- راوندی، سعید بن هبه الله، الخرائج و الجرائح، [بی‌تا]، قم، مؤسسه الامام المهدی.
- ۱۱- صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه، عیون اخبار الرضا (ع)، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری، ۱۳۷۳، نشر صدوق.
- ۱۲- _____، التوحید، ترجمه محمد قنبری، ۱۳۹۰، قم، وانک.

- ۱۳- صفار، محمدبن حسن، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد، ۱۴۰۴ق، قم، المكتبه، آیه الله مرعشی نجفی.
- ۱۴- طبرسی، ابی علی فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، قم، آل البيت.
- ۱۵- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، الغیبه، تحقیق عبادالله طهرانی و علی احمد ناصح، ۱۴۱۱ق/۱۳۷۰، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- ۱۶- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن، رجال، ۱۴۲۰ق، نجف، المطبعه ۱۵۱ الحیدریه.
- ۱۷- غازی، داود بن سلیمان، مسندالرضا(ع)، تحقیق محمد جواد حسینی جلالی، ۱۴۱۸ق/ ۱۳۷۶ش، قم، مکتب الاعلام السلامی.
- ۱۸- فراری، ریچارد، تاریخ ایران کمبریج (از اسلام تا سلاجقه)، ترجمه حسن انوشه، ۱۳۶۳، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۹- قزوینی، زکریا بن محمد، آثارالبلاد و اخبارالعباد، عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات، ۱۳۶۶، بیروت، دارصادر.
- ۲۰- کشی، محمدبن عمر، رجال، ۱۳۴۸، مشهد، دانشگاه مشهد.
- ۲۱- مامقانی، رجال، [بی تا]، [بی جا].
- ۲۲- مرعشی، ظهیر الدین بن نصیر الدین، تاریخ طبرستان، ۱۳۶۳.
- ۲۳- مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیه للامام علی بن ابی طالب(ع)، ۱۳۸۴، قم، انصاریان.
- ۲۴- _____، مروج الذهب و معادن الجواهر، ۱۴۰۹ قمری، ج ۳، چاپ دوم، قم، دارالهجره.

۲۵- مفید، محمدبن محمد، الارشاد، یمعرفه حجج الله علی العباد، ترجمه و شرح سید هاشم رسولی محلاتی، ۱۳۸۷، چاپ دهم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۲۶- نجاشی، احمدبن علی، رجال، به کوشش موسی شبیری زنجانی، ۱۴۰۷ق، قم، جامعه مدرسین.

۲۷- نهج البلاغه.

۲۸- یعقوبی، احمدبن واضح، تاریخ الیعقوبی، [بی تا]، ج ۲، بیروت، دار صادر.

